

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ВИЗАНТИЈСКИ УЗОРИ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ
И СВЕТИ САВА

Обично се сматра, а и помало олако се изричу одговарајуће тврдње, да се средњовековна Србија развијала под свеобухватним утицајем Византије. Ова би се оцена могла прихватити, под условом да се не губи из вида да она покрива само део читаве слике, неоспорно веома значајан део, али не и њену целокупност. Уз то, као и код сваког другог историјског феномена који се развија, и облици византијско-српске блискости трпе промене у времену и простору. Време у којем је живео Свети Сава доносило је, увелико и под његовим утицајем, нов квалитет у српском поимању Византије.

Много раније, племена која су носила српско име, по доласку на Балканско полуострво, сместила су се у залеђу Јадранске обале. То значи да је њихов контакт са Византијом, и после оснивања неколико српских протодржава, био оствариван преко приморских далматинских градова, везаних за Цариград у политичком а за Рим у црквеном погледу. За више од три столећа непосредна копнена веза ка Цариграду и Солуну била је онемогућена ширењем бугарске државе. Њена граница са Србијом налазила се у другој половини 9. века на Ибру, а први спомен имена Београд из 878. у вези је са бугарском а не српском историјом. У међувремену, покрштавање Срба отегло се на готово два века и било спровођено, због описаних прилика, из далматинских градова. Због свега тога, не може се говорити о чврстој вези са Византијом током првих векова српског битисања на Балкану. А то је управо доба када код Срба настају први државни механизми и тече процес покрштавања, без којег у средњем веку нема уласка у цивилизовани европски круг. Стога се може рећи да се

организовани живот српског друштва развијао и пре него што је дошло до остваривања снажног и непосредног утицаја византијске цивилизације.

Темељи за сигурније присуство Византије у животу Срба ударени су тек двадесетих година 11. века, кад је Царство после пуна четири stoleћа вратило своје границе на Саву и Дунав. Али, од тадашње две српске државе, једна – Зета – показивала је више католички него православни профил, а друга – Србија (касније звана и Рашком) – била је само делом чвршће повезана са Охридском архиепископијом, одакле је могло непосредно долазити византијско виђење вере. На прелазу из 11. у 12. век обе те државе биле су углавном у непријатељским односима са Византијом. Када је уједињена Србија у 12. веку постала једини носилац политике која је на Западном Балкану креирана према Византији, сви њени политички напори усредсређени су на питање осамостаљивања у односу на Цариград, у којем још увек није био тражен, и то готово шест stoleћа (од 7. до 12. века), ослонац или пример за угледање. Током 12. stoleћа владари српске државе постају вазали византијског цара, а земља део византијског државног система, иако релативно често у стању „побуне”, што је подразумевало и савезништва са западним силама. До дубоко у 12. stoleће, дакле, развитак Србије више је погодовао учвршћивању сопственог него византијског вредносног система. То је умногоме утицало и на стварање граница до којих је могло да се иде у преузимању византијских вредности у времену којем је припадао Свети Сава.

У таквим околностима, када је тежња за аутохтоном политиком већ прерасла у освајање пограничних византијских области, Стефан Немања, родоначелник најзначајније српске династије средњег века, чини велики заокрет у изградњи земље, не одричући се дотадашњег основног правца политичке стратегије, упорног против интереса Цариграда. Као што је добро познато, заокрет се састојао у званичном пригрљивању ортодоксије, које је нагло и у више правца изведено. Оно је било започето Немањиним личним помазањем по православном обреду, праћено многим гестовима културне и опште политике, а окончано замонашењем великог жупана. Он сам, подигавши са сином Савом Хиландар на Светој Гори, повукао се у тиховање које је та српска лавра омогућавала. Од тада, духовне и уметничке везе са разним византијским центрима, а посебно са Светом Гором, постају пресудне за културни развитак Србије.

Истовремено, Стефан Немања поставља темеље теоријских погледа на карактер власти српских владара, изјављујући пред крај живота у својој *Хиландарској йовели* да је Бог дао Грцима

(Византинцима) царева, Угрима краљева, а њега, Немању, учинио, као наследника својих претходника, великим жупаном. Његова власт, а затим и власт његових наследника, сматра се самодржавном, од Бога датом, и у том смислу суштински равноправном, мада не формално и изричито, са влашћу византијског цара. Уосталом, врховна власт је у српској књижевности, у времену које је уследило, била обележавана царским епитетом, без обзира на стварну титулу српских властодржаца. Вазалство српских владара у односу на Цариград постало је ствар прошлости.

На реченим основама, првих деценија 13. века, после пропасти Византије у 4. крсташком рату, српски владари очевидно осећају да је коначно наступио тренутак за потпуно истицање самосвојности. Али, рађено је то у једној мешавини дуго развијаних аутохтоних, затим византијских и ширих европских схватања, што читав прилаз чини специфичним. С једне стране, добијањем краљевских инсигнија из Рима, одакле су се оне у тадашњој Европи једино и могле добити, Србија се на нов начин представила као европски чинилац. С друге стране, идеја о сопственом самодржављу потпуно је формализована, укључујући и званични назив *самодржац*, на византијским основама, као што је, уосталом, то био случај и са идејом о Србима као изабраном народу, Новом Израилу. Темеље своје власти, дакле, српски краљеви у основи сагледавају кроз византијску оптику. А већ за стварања тих темеља, пре краљевства, уз Немању се појављују и његови синови – Стефан, као царски зет, византијски севастократор (друга титула после царске) и наследник великожупанског престола и Сава, очева инспирација у духовништву, византијски архимандрит и прави творац Хиландара по угледу на Евергетидски манастир у Цариграду.

То је било време када је у Византији већ било узело маха, са кућама Комнина и Анђела, уређивање врховне власти на породичним основама. Зато је било природно да у очима твораца српске династичке идеје посебно место добије цар Алексије III Анђео, владар који је био Стефанов таст и који је Немањи и Сави на Светој Гори поклонили запустели грчки манастирић Хиландар, заједно са имањем, што је послужило као основа за изградњу српске светогорске лавре, темељне вредности српског православља. Поштовање Алексија као симбола вишеструке везе Немањића и Анђела, веома се развило, и то на изразито идеолошкој основи. У томе је Савин став био посебно значајан. Јер, иако се велики жупан Стефан неколико година после Немањине смрти развео од царске кћери, а Византија потом и пропала у 4. крсташком рату, позивање на царски дом Анђела, и посебно на Алексија III, није

престало, дакле чак ни у време када је његово царствовање неопозиво постало ствар прошлости. Сава је ту сопственим исказом сасвим изричит. У познатом прстенастом натпису у тамбуру Богородичине цркве у Студеници, на самом почетку, текст обавештава да је храм подигао „велеславни (господин) ... велики жупан и *сваїи цара ѓрчкоѡ кир Алексе*, Стефан Немања, који је, примивши анђеоски образ, постао монах Симеон”. На крају, Свети Сава се обратио онима који га буду читали, кротком молитвом: „и мене работавшаго поменете Саву грешног”.

Будући поглавар самосталне српске цркве, који је избором мајстора и темагиком назначио пут развика сликарства у својој земљи, није пропустио да већ на почетку истакне да је велики жупан Немања, потоњи монах Симеон, био *сваїи византијскоѡ цара Алексија III Анђела*. Наведене речи су утолико вредније пажње што у време кад су настале (1208/9), као што је већ речено, оне представљају само сећање. Значај који је Сава придавао вези своје породице са царском династијом превазилазио је, дакле, актуелност тренутка у којем је писао. Натпис у основи студеничке куполе – драгоцен документ о поштовању према царској кући и њеном представнику од којег је Сава са оцем добио дозволу да на Светој Гори изгради манастир за монахе свога рода – сведочи о његовим схватањима и неизмењеном односу према византијској власти. Ако имамо у виду да је Сава, више од годину пре овог исписивања, допремио очеве мошти у Студеницу, учинивши је потенцијалним маузолејем династије, мошти које почињу да точе миро и тако најављују рађање светитељског култа првог Немањића, да је себе учинио тамошњим игуманом, уредивши манастир типиком, као некада Хиландар, на прилику Евергетидског манастира у Цариграду, онда постају јасни дometи његовог позивања на Алексија Анђела.

У свему томе анахроност изреченог није представљала битан чинилац. Колико је у том времену традиционалистичко поимање поретка ствари могло да буде удаљено од стварности, а да са њом ипак буде повезано на својеврстан начин, најбоље показује једно место из Немањиног житија које је написао Стефан Првовенчани. Он латинског цара Хенриха Фландријског назива *ѓрчки цар Филандар*, очевидно стога што је цар столовао у Цариграду, „грчком” царском граду. Идеолошка конструкција надјачала је реалан податак, иако су писцу сви аспекти стварног стања морали бити кристално јасни. У оном времену такве појаве нису биле ничији спецификум, али је читав жанр владарских хагиобиографија, најзначајнији књижевни жанр српске писане речи

у средњем веку, чији је један од твораца и Сава, био без праве паралеле у византијској књижевности.

У годинама после 4. крсташког рата, Стефан и Сава су дуго заједнички управљали земљом, хармонично усклађујући развитак лаичке и духовне власти. Тада су били ударени темељи оног феномена који се у историографији назива симфонијом Државе и Цркве у специфичном српском облику, али постављеној на византијским узорима. Свих тих година негована је свест о важности очувања копче са Анђелима, али не само у историјском, него и у практичном, политичком смислу. Како цариградских Анђела више није било, ослонац је тражен у грани породице која је владала Епиром, у ситуацији када су српски властодршци морали да воде сложену политику, крећући се између међусобно супротстављених грчких држава Епира и Никеје. Сам Стефан је покушао да се ожени једном принцем из дома епирских Анђела, а када то није успело због блиских рођачких веза, оженио је из другог покушаја сина Радослава, свог наследника, ћерком епирског владара Теодора.

Са Радославом као краљем, још док се његов стриц Сава налазио на архиепископској столици, подражавање византијског стила у неким конкретним појединостима живота српског владара досегло је врхунац. У науци је овакво понашање окарактерисано као „византизми” краља Радослава. Његов новац сличан је новцу Анђела и обележаван презименом Дука (друго презиме породице Анђела), један његов потпис на грчком носи исто презиме, што у Византији није био необичан поступак за зетове чувених породица, а изгледа и да се за тумачења неких верских питања обраћао охридском архиепископу Димитрију Хоматину. Ако овај последњи гест свакако није могао да буде по вољи Сави, глави Српске цркве и давнашњем Хоматиновом противнику, за оне претходне не знамо какав је однос могао да има према њима. Али, они се уклапају у општи Савин став према Анђелима. Постоји, међутим, и јасан податак о томе да је Сава за време Радослављеве владе још увек исказивао своје старе идеје у вези са Алексијем Анђелом.

Наиме, после многих различитих тумачења и решења у науци, данас почиње да се узима, са чвршћим аргументима, да је Милешева, задужбина краља Владислава и гробна црква Светог Саве, била подигнута и осликана за време краља Радослава (1228–1234), а да је сам Сава, као и у другим случајевима почев од осликавања Студенице, био одговоран за значење садржине која је илустрована на зидовима. У Милешеву је, подсетимо се, у припрати насликана поворка чланова породице којој је на челу

био Свети Симеон Немања, у тзв. хоризонталном поретку, на северном зиду, док су на јужном представљени Свети Константин и Јелена и, до њих, особа у орнату византијског владара. Последњи лик је у горњем делу оштећен, а натпис који га је означавао сасвим је истрвен. Нема сумње да је у питању била личност за чију су појаву на овом месту постојали посебни разлози. Јер, изузев Светих Константина и Јелене (двојица Палеолога, Андроник II и Јован V у Хиландару, на грчком тлу, посебан су случај) у српским црквама није насликан ниједан византијски владар, осим овог у Милешеви. При томе, овом приликом, као и раније у Студеници, није пропуштено да се уз лик члана српске династије – самог Стефана Првовенчаног – нагласи непосредна веза са византијским владарским домом. Уз краљев портрет, у десном, очуваном делу натписа, стоји: *Стефан, син Светиоџ Симеона Немање, зетџ цара ѓрчкоџ кир Алексија.*

Стога је у науци већ закључено да је на супротном зиду морао бити представљен цар Алексије III Анђео, без обзира на временску удаљеност његове владе. То значи да је веза са византијском царском кућом и даље била наглашавана, откривајући приврженост схватању о хијерархији власти, које је још Немања, као велики жупан, добро познатим речима изложио у оснивачкој повељи издатој манастиру Хиландару (1199), а које је Сава, заједно са братом Стефаном, свесрдно подржавао. Другим речима, и сасвим конкретно, у Милешеви се византијски цар Алексије Анђео везује за првог српског краља, а тиме и за његове синове Радослава и Владислава, рођене у браку са византијском принцезом Евдокијом, чиме се подвлачи да је *представљени византијски василевс био деда српскоџ владара који је подиџао и украсио Милешеву.* Ослањање на наслеђе Алексија Анђела, тако видљиво у Студеници и Милешеви, показује да је, јасном схемом којом је обухватио припаднике двеју династија и одредио њихове везе, Сава затворио тематски круг посвећен историјским личностима које су посредно и непосредно сведочиле о подизању Милешеве и њеном украшавању.

Познаваоци уметничког живота, који је велики подстрек добио живописањем Богородичине цркве у Студеници 1208/9, нису пропустили да истакну да је ова делатност, почевши од грађења Жиче и, затим, њеног прилагођавања потребама новоосноване архиепископије, почивала на искуству које је Сава као монах стекао у Светој Гори и великим средиштима Царства – у самој престоници и његовом другом граду, Солуну. Али у угледању на византијске узорне Сава се није зауставио на чисто идеолошким и уметничким претпоставкама. Из свега што је овде исказано произишало

би, разуме се, да се тежња за сличношћу, па и поистовећивањем са Византијом, могла у првом реду остваривати у религиозној сфери, адопцијом византијске ортодоксије, са свим њеним вредностима и симболима. Нужне измене биле би оне које су својствене православном свету, односно појединим његовим деловима, а то је пре свега употреба домаћег језика у литургији, украшавању цркава и духовној књижевности која у Срба има и других посебних црта. Све је то у хармонији са чињеницом да су, управо у Савино време, његовим непосредним ангажовањем, идеје и пракса византијског православља, које су примане непосредно преко Свете Горе, али и другим путевима, кодификоване у Србији, Савиним *Номоканон* (*Законоправило*, *Крмчија*) и типцима Хиландара, Студенице и Кареје, саобразно данас идентификованим византијским предлошцима, као што су типик Евергетидског манастира у Цариграду или један номоканон.

Упркос оваквом развоју прилика, остаје чињеница да је Србија и у Немањино и у Стефаново време бивала често супротстављена Византији, о каснијим временима, краљева Уроша I и Милутина, да се и не говори. У временима када сукоба није било, као делом у доба Стефана Првовенчаног, па затим и Радослава и Владислава, сплет геополитичких околности чинио је да их, у ствари, и није могло бити. Трајне одлике српског односа према Царству – опонашање Византије, с једне, и обрачуни са њом, с друге стране, чине се међусобно удаљеним и супротстављеним начелима. Али, оба имају јединствени ослонац у политичкој теорији и владарској идеологији код Срба, чије је темеље поставио сам Стефан Немања, а које су готово потпуно уобличио његови синови Стефан (Првовенчани) и Сава. Та начела одражавају самосвојност српске политичке теорије која, у ствари, није имала место у византијском политичком поретку и рангирању владара. Логична последица је била да краљевска круна буде затражена, и добијена, из Рима (1217), и то у тренутку кад Византије привремено нема, што није без значаја у читавом контексту овог питања. Наравно, у времену о којем је реч то је у читавој Европи била уобичајена пракса, али српски случај у домену политичке теорије показује још једну специфичност, и то у вези са православљем, тим заштитним знаком живота Византије и саме Србије.

Аутокефалност Српске цркве добијена је (1219) на начин који би се за византијски свет могао сматрати уобичајеним. Али у Цркви која је већ показивала знаке самосвојности (натписи на српском језику постају видљиво обележје фресака у црквама још од Студенице), добијена самосталност повезује се са самосталношћу државе у симбиотичку симфонију Цркве и Државе. То ће

постати прави заштитни знак српске самосвојности и посебности и то је у највећој мери била творевина Светог Саве. У реченој симбиози Црква, иако устројена по византијском обрасцу, добија ново, другачије место у друштвеном и државном поретку. Зато се може рећи да се ни у црквеној сфери, узетој по себи, није могућно ставити знак једнакости између Србије и Византије. Уосталом, довољно је подсетити се на српско одбијање склапања Уније цркава у Лиону (1274) и Фиренци (1439), што је представљало својеврстан разлаз са Византијом.

Како су Срби релативно касно приступили хришћанству, а тек потом своју веру потпуно саобразили православљу, морали су свој светитељски пантеон изграђивати у доба канонизовања тзв. нових светитеља, што се у источном хришћанству дешава између 8. и 16. века. Практично је то значило, почев од светитељства Немање-Симеона, да се не само српски владари и црквени поглавари канонизују готово без изузетка, него се и читава лоза Немањића проглашава светородном. То је велико одступање од узора који је могла да представља Византија, с обзиром на то да су у целокупној њеној историји само два цара, од којих је један Константин Велики, била канонизована. Али само извориште идеје, у лику лозе Јесејеве, стигло је у Србију преко Византије, што је још једно сведочанство о томе да су византијски узор добијали код Срба нов смисао и нову садржину. И у овом случају Савин допринос је немерљив.

Епоха о којој је реч свакако има необично велики значај за читава српску историју у средњем веку. На византијским темељима израсла је нова творевина, чији је један од главних креатора био Свети Сава. Дело је било оригинално, а не верна копија византијског предлошка. Обучена у византијски орнат, Србија је још у Савино време кренула сопственим путем. Ове околности објашњавају зашто је појам СВЕТОСАВЉА у вековима који су долазили постао тако битна одредница у животу српског народа.*

* Светосавска беседа у Матици српској, 26. јануара 2013. године.